

Jesuiidid Eestis

Christoph Wrembek SJ

Ettekanne Johannes Esto SJ mälestuskonverentsil,
Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumis Toomemäel 30. augustil 2003. a.

Kõrgestiaustatud külalised ...

Märkimisväärne raamat “Die Autonome Orthodoxe Kirche Estlands” alustab oma põhjalikku käsitlust ühe lihtsa eesti talumehe sõnadega, mida too ütles katoliku preestrile, kes pidi Eestist lahkuma: “Nii väike maa, mis midagi kelleltki ei nõudnud, vaid palus ainult seda, et vabaks jääda... Nii palun mina Sind, kui Sa neid vabasid inimesi näed, räägi neile meie kannatustest; räägi neile, et me olime õnnelikud, olime vabad, ei nõudnud kelleltki midagi; aga nüüd on meid paljaks röövitud, meil pole isegi häält, millega kõnelda.”

Preester, kes need sõnad vabasse maailma kaasa võttis, oli jesuiit: Charles Bourgeois Pariisist. Ta oli pühitsetud orientaalses riituses ja andis koos kaputsiini paatritega välja ajakirja “Ühine Kirik”, mille peateemaks oli ühtsus Eesti Ortodoksi Kirikuga. Bourgeois kuulus nende teise perioodi seitsmeteistkümne jesuiidi hulka, kes tegutsesid Eestis 1923 kuni 1961. Nende seas on ilmselt tuntumad Eduard Profittlich, kes sai peapiiskopiks, hukkus 1942 Kirovi vanglas ja keda nüüd tahetakse õndsaks kuulutada, ning luksemburglane Henri Werling, kes on Eestis viibitud aja poolest jesuiitide seas teisel kohal ja on maetud Tallinnas Liiva kalmistul. Profittlich ja tema kaasvennad teadsid vähe esimese perioodi jesuiitide kohta, kes tulid Dorpatisse aastal 1583.

Millised isiksused, millised võimukooslused kujundasid Euroopat aastal 1600?

1600 põletatakse Roomas hereetikuna dominikaani munk Giordano Bruno, Galilei toob tema avastused rahva sekka. Londoni börs avatakse aastal 1571 ja 1587. a tekib Veneetsias Rialto panga näol Euroopa esimene avalik krediitiasutus. Inglismaal hukatakse samal aastal Maria Stuart, aasta hiljem hukub hispaania Armaada. Sellel ajal loob William Shakespeare oma näidendeid. Prantsusmaal määravad poliitikat peamiselt hugenottide sõjad (1562 – 1598), burboon Henry IV (1589 – 1610) pöördub katoliku usku ja annab välja Nantes'i edikti. 1581. a ütlevad Madalmaad lahti hispaania kroonist. 1582. a astub jõusse Gregoriuse kalendrireform (Eestis 29. detsembril 1584, millest saab 8. jaanuar 1585), millele protestandid pikka aega vastu seisavad. 1583 aastal, mil esimesed jesuiidid Eestisse jõuavad, sünnib Hugo Grotius, “rahvusvahelise õiguse isa”. See on Rubensi ja Rembrandti aeg, El Greco ja Cervantese aeg. Avastatakse teleskoop, mida Johannes Kepler (1571 – 1630) kohe ära kasutab. Saksa Riigis rajatakse 1608 protestantlik unioon, aasta pärast seda katoliiklik liiga. Ja ajavahemikus 1590 kuni 1630 saavutab kõrgpunkti nõiajaht.

See on aeg, mil esimesed jesuiidid saabusid Riist pärast viiepäevast reisi Dorpatisse 19. märtsil 1583. Nende ordul oli sel ajal umbes 5 500 liiget. 35 aastat hiljem oli jesuiite üle 13 000 ja 32-s provintsis üle 370 kolleegiumi. Sellel ajajärgul vahetus kirikus kaheksa paavsti – tänapäeval paneb see imestama. Samal aastal, 1583, kinnitasid esimesed jesuiidid kanda Hiinas, 1601 sai jesuiit Matteo Ricci tegutsemisloa Pekingis ja alustas oma raamatut “Taevase Isanda tõeline tähendus”, see on “katekismus, mis arvestab hiinlaste mõtte- ja usumaailmaga ning püüdleb

inkulturatsiooni poole”. Samal ajal hakkas jesuiit Robert de Nobili Indias otsima uusi misjoneerimise teid, ta kohanes Sanyassini eluviisiga ja õppis esimese eurooplasena ladusalt rääkima tamili ja sanskriti keelt. Samal aastal, 1583, saabusid esimesed jesuiidid Türgisse. See on ka aeg, mil Paraguais algas nn “jesuiitide riik”, mis kestis 170 aastat – 100 aastat kauem kui bolševike kommunism.

Need üksikud jooned tollase Euroopa ja maailma kaardil näitavad jesuiitide üllatavat aktiivsust ja laia haaret – mitte ainult reisisihtides vaid eelkõige mõtlemises. Nad ei püüdnud eksportida vana Euroopa traditsioonilisi teese ja malle, vaid ammutasid Jumala üldisest armastusest kõige inimliku vastu, mida nad olid tunnetanud püha Ignatiuse vaimulike harjutuste kaudu, julgust avada end täiesti uutele maailmadele ja kultuuridele ning leida neis Kristust ja usu juuri. Mitte teised ei pidanud kohanduma võõrate eurooplastega ja nende sarnaseks muutuma, vaid jesuiidid, kes tulid Euroopast muutusid ja kohanesid kaugete kultuuride inimestega. Sama vaimuhoiakuga tulid jesuiidid ka Eestisse; kuid siin pörkusid nad võimupiirkondade ümberjagamise probleemidele.

Ordukindral Claudio Aquaviva rõhutas mitmetes kirjades provintsiaalidele, et Liivimaa jaoks tuleb “valida jesuiite parimate seast”. Provintsiaalid aga nurisesid: ühed olevat liiga noored, teised liiga vanad, üks kartvat reisiraskusi, teine Liivimaa “polaartalve”, ühel olevat “heitlik meel”, teine polevat küllalt tark, ühel olevat hirm Liivimaa söögi ees, teine kartvat kõikvõimalikke ebamugavusi ja üleüldse püüdis iga provintsiaal välja valida vaid neid, keda võis suurema kahjuta ära anda. Lõpuks jõudsid väljavalitud Riiga. Veidi enne seda oli aga Liivimaa vastu võtnud seaduse, mis muuhulgas tagas liivi aadlikele vabaduse järgida Augsburgi usutunnistust.

“Konfessioonide sõda” oli tõeline võimuvõitlus Euroopas. 1558. a vallutas Ivan IV Dorpati, seitse aastat hiljem oli pea kogu saksa aadelkond sunniviisiliselt Venemaale ümber asustatud, ellujäänud võisid veel nelja aasta pärast tagasi pöörduda. Poola kuninga Stefan Báthory (Poola kuningas aastatel 1575 – 1586) jaoks oli võitlus Liivimaa pärast üks tema peamisi tugipunkte Moskva tagasitõrjumises. Poola ja Venemaa vahelise lepingu koostamisel tegutses vahendajana itaalia jesuiit Antonio Possevino: 1582 loobus Ivan IV Liivimaast. Katoliiklik kuningas Báthory tõi nüüd maale jesuiidid ja ühes nendega vastureformatsiooni. Ta tahtis rajada jesuiitide kolleegiumid Riias, Dorpatis ja Narvas. Kardeti, et Liivimaast võib kohalike sakslaste luterliku enamusse tõttu saada “kerserluse kants” (nagu tollal öeldi), sellele taheti vastukaaluks seada katoliku usku pöördunud kohalikke talupoegi, äärmisel juhul kasvõi Tiroolist ümberasujate abiga.

Ometi pidi Euroopa uueks suurvalitsejaks saama mitte Poola, vaid Rootsi kuningas. Alates aastast 1587 oli Vaasa prints Sigismund Poola kuningas. Tema isa Johann III (†1592) ilmutas küll poolehoidu katoliikluse suhtes, kuid ta ilmutas ka kirikupoliitilisi nõudmisi, eriti preestrite abielumise ja ilmikutele karika jagamise suhtes, ning tugevat huvi oma abikaasa pärandinõuete vastu Napolis. Kuid Rooma katsekomisjon, mis tunnistas õigeks seitse kuninga nõudmist, lükkas tagasi viis: ilmikutele karika jagamise, emakeelse liturgia, preestrite abielu, surnute eest palvetamise kaotamise ja pühitsetud vee keelustamise. Et sääraseid nõudmised võiksid kuuluda Euroopa Liitu vastuvõtmise tingimuste hulka, ei kujuta tänapäeval enam keegi ette, isegi sõna “Jumal” on liigne!

Poola kuninganna Jagellonide dünastiast suri aga septembris 1583. Tema surmaga algas vähem või rohkem avalik katoliiklaste tagakiusamine. Troonipärija Sigismund krooniti 1594. a Uppsala Toomkirikus Rootsi kuningaks. Veel enne troonileastumist andis ta järele protestantide nõudmistele, nõudes küll usuvabadust katoliiklastele, kuid nende lubamist kõrgetele ametikohtadele

ei suutnud ta läbi suruda. Rootsis oli protestantlus juba kanda kinnitanud – nagu hiljem ka Preisimaal ei võinud katoliiklane kõrgel ametikohal olla. Hertzog Karl viis veel 1595. a veebruaris läbi aktsiooni Vadstena birgitiinide kloostri kindlustamiseks, kuid sama aasta detsembris tegi ta kloostri lõpu. Kuus aastat hiljem tuli see hertzog Liivimaale ja võttis Dorpati jesuiidid Rootsi vangi.

Kui esimesed kuus jesuiiti (4 paatrit ja 2 venda, saadetuna nende provintsiaali paater Campana poolt) saabusid hansalinn Dorpatisse, võttis neid vastu Maarja kiriku katoliku preester. Jaani kiriku pastor aga, mis oli linna saksa-luteri kirik, jutlustas ägedalt nende vastu. Linna kodanikud saatsid siiski jesuiitidele esimeseks lõunasöögiks kuus vaati veini, millele paatrid vastasid kinkides samapalju katoliiklike raamatuid. Oma domitsiilikis valisid jesuiidid Katariina Kiriku, mille juurde kuulus ruumikas endine tsistertslaste klooster, lisaks kaks maja, üks üleval Toompeal, teine all. Kuu aja pärast said nad eeslinnas maalapi ühes 12-ne talupojaga. Hiljem said nad lisaks Maarja Kiriku teispoole turuväljakut, mida Vene ajal kasutati viljahoidlana. Toomkirikul polnud selleks ajaks ei aknaid, uksi ega katust. Sellegipoolest, leidis provintsiaal, et pole näinud kaunimat toomkirikut, välja arvatud Bologna oma.

Mis oli jesuiitide eesmärgiks Dorpatis? Millised olid nende tegutsemismeetodid?

Jesuiidid tahtsid eestlastele selgitada usu põhialuseid, pidades muljetavaldavaid kõnesid ja luues uut eliiti. Selleks tegid nad juba kuu aja pärast algust jutlustega, mida lasid ühel tõlgil tõlkida. Pärast kolleegiumi valmimist ehitati üles gümnaasium lisaklassiga, mida tavaliselt nimetatakse “humaniteetideks”. Juba esimesel aastal oli sel gümnaasiumil 30 õpilast, neist kolm saksa poissi. Uudisena viisid jesuiidid oma koolis sisse suvevaheaja! Samas õpetati käsitööd, näiteks raamatute köitmist ja rätsepatööd. 1599. a augustis saavutas kolleegium kõrgkunkti. Õpilased esitasid näitemänge, mis haarasid kogu linna. Ometi ei ulatunud õpetajate ja õpilaste arv kunagi imponeeriva suuruseni. Ilmselt sellepärast, et eesti lastel puudus elementaarne algharidus (mille eest vastutasid preestrid, keda oli vähe), sakslased aga kaldusid pigem luterluse poole.

Lisaks kuulusid jesuiitide töö hulka misjonireisid maal (kuni Fellini, Pernau, Pleskau, Petschurini), kuni 50 reisi aastas, ja jutlused Dorpati ristmikel! Kaks paatrit ühes keeleoskajate vendadega, nende seas ka Johannes Esto, käisid nii lossides kui ka eesti talupoegade juures. Muljet avaldasid nende protsessioonid Kristuse Ihu Pühal ja muudel pühadel. Koguni lehmad ja hobused said terveks, kui neid pühitsetud veega õnnistati – see oli eesti talupoegadele seniajani õige usu kriteeriumiks. Ristimiste arv “vana kombestiku järele” oli ülisuur. Seevastu sakslaste seas polnud jesuiitidel mingit edu.

Sellest ajast pärineb ainukordne keelemälestis: paater Antonius Völcker oli põhipalved üles kirjutanud tollases eesti keeles. See tekst leiti juhuse läbi. Nõnda on meil olemas *Ave Maria*, usutunnistus, kümme käsku, Meie Isa (vigadega), seitse sakramenti ja muud palved eesti keeles aastast 1590, ehk on tollest ajast isegi laule säilinud. Paater Völcker, kes juba aasta pärast palvetas 300 kuni 400 eestlasega Dorpati neljas statsioonis (kasutades veel tõlki), väitis, et ta soovib Dorpatis ka surra.

Jesuiitide töö ei toonud kaasa loodetud Eestimaa rekatoliseerimist, aadlkonna ja linnakodanike juhtivad kihid olid selle vastu, muutlike võimuhete tõttu jäid eri kildkonnad äraootavale seisukohale. Kui võimas jesuiitide soosija kuningas Stefan Báthory 1586. a detsembris suri – ta kirjutas mõned maad ja hooned “igaveseks” jesuiitide nimele, näiteks Rõngus/Ringenis ja Dorpatis; mõnede igavike kiire lõpp teeb aga rõõmsaks – puudus autoriteet, kes katoliikluse huve aktiivselt läbi suruks. Seepärast süvenesid vastuseisud Dorpati linna rae, jesuiitide ja linnakoda-

nike vahel. Paatrite käitumine tundub kohati ebatark ja ebaõiglane. Seevastu linna raad püüdis saavutada tasakaalu kõigi poolte vahel. (Nii arvab oma uurimuses V. Helk, kelle suurepäraselt raamatut "Jesuiidid Tartus" võib nüüd ka eesti keeles lugeda.) Maailma poliitiline olukord purustas aga targad plaanid.

Kui rootslased aastal 1601 vallutasid hertsog Karli juhtimisel Dorpati ning võtsid vangi siia jäänud kolm preestrit ja neli ilmikvenda, nende seas Johannes Esto, oli ühe hoobiga kogu töö hävitatud. Aprillis 1603 vallutas Poola sõjavägi Dorpati tagasi. Sellega koos tulid vähehaaval tagasi ka jesuiidid. Nad leidsid eest laastatud maa, enamik eesti talupoegi oli nälja, sõja või katku tagajärjel surnud. Ajapikku kasvas jesuiitide arv viieni, kuid materiaalne ebakindlus, ringihulkuvad sõduritejõugud, nälg, lagunevad hooned, ellujäänute põgenemine metsadesse tegid uue alguse äärmiselt raskeks. Koolitöö, mida linn soovis, protestantlikud jutlustajad muidugi mitte, läks vaid vaevaliselt käima: 1617. a oli 42 õpilast alamal astmel. Kaks aastat hiljem oli Dorpatis jälle 12 jesuiiti, teise ajajärgu suurim arv. Nad tegelesid peamiselt hingehoiutööga: jutlustasid, viisid läbi kateheesi, jagasid sakramente, kõik valdavalt eesti keeles. Seejuures tahtsid nad taevast tasu töötades või igavese karistusega ähvardades innustada kõhklejaid pöörduma, kuid eesti talupoegi ei veennud ei jesuiitide taevas ega põrgu.

Umbes aastast 1516 muutus konfessioonide võitlus Dorpatis karmiks ja lahendamatuks, sallivus ja vastastikune tunnustamine polnud tollal võimalik ega jesuiitidegi seas valdav, tuleb kurvastusega tõdeda. Kuningas Sigismund ütles selle vaenu kohta, et pole ju mõtet kellelegi mingit religiooni peale suruda. Teiste religioonide tunnustamine ei olnud usklikele voorus. Ometigi olevat jesuiidid oma vaenlasi vähemalt austanud, nagu ütleb Vello Helk, ja vabandanud nende ees hüllemate väljaastumiste pärast.

26. augustil 1625 kapituleerus Dorpat. Kõik aadlikud, sõdurid, jesuiidid, preestrid võisid vabalt lahkuda. Kriitiline tagasisivaade umbes 90 jesuiidi 40-aastasele tegevusele Eestis kinnitab, et usu kuulutamine oli saatuslikult seotud poliitikaga, täpsemalt läbi põimunud võimuhuvidega või siis ei suudetud ega tahetud poliitikast hoiduda. Positiivseks võib aga jesuiitide töös pidada seda, et nad on kaasa aidanud eestlaste haridusolude parandamisele ja õpetanud usu põhialuseid.

Jesuiitide töö teine periood Eestis algas 300 aastat hiljem: 30. oktoobril 1923 tuli Luksemburgi jesuiit Henri Werling Dorpatisse ja kolis tühjana seisnud kogudusemajja. Kahe Saksa provintsi jesuiidid tegutsesid tol ajal Jaapanis, Rodeesias, Indias ja USA-s, Taanis ja Rootsis. Euroopa oli täiesti muutunud. Jällegi saadeti aga jesuiidid Eestisse teatud poliitika instrumendina: Vatikan leidis aja olevat soodsa taotlemaks uniooni Vene Ortodoksi Kirikuga. Eesti näis sobivat lävepakuks. Tõepoolest oli selle teise perioodi kõrgpunktiks kaks orientaalset (ortodoksi) riitusega hingehoiustatsiooni, mis tegutsesid uniooni huvides: Esnas töötas kolm jesuiiti, Narvas kaks kaputsiini munk ja kolm orduõde. Juba paater Werling lõi koheselt kontaktid vene munkadega Petseri kaljukloostri, millest tekkis vaikne side. Ajajärgu lõpus anti välja ajakirja "Ühine Kirik", mida tasuks tänagi üles töötada. Nii ettekande alguses tsiteeritud raamatus kui ka teises uurimuses "Jesuiidid Eestis" leidub selle teema kohta esmakordselt avaldatud teavet. Üldjoontes võib öelda, et õigeusuga lähenemise eesmärki ei saavutatud. Jesuiitide ülejäänud tööd iseloomustas pikaldane algus, millele järgnes alates aastast 1931 kümme aastat intensiivset hingehoiutööd, enne kui II maailmasõda kõik hävitas.

Aastatel 1923 kuni 1930 tegutses Eestis peale Werlingi üksainus jesuiit. Pinged luterlastega ei olnud enam aktuaalsed, see-eest olid aga sektid, mis paavsti ägedalt sõimasid. Luteri pastorite ja professoritega võis Werling sõlmida sõbralikke suhteid, ta võttis osa isegi nende konve-

rentsidest. Luteri vaimulikud aitasid jesuiiti, kui ta otsis ruume püha missa pidamiseks maapiirkondade vähestele katoliiklastele. Werling õppis kiiresti ära eesti keele, mis oli saanud esimest korda riigikeeleks. Mõlema jesuiidi hingehoiutööd takistas eri keelte rohkus maal. Lisaks inimeste teadmatus usulise kasvatus ja kirikliku traditsiooni suhtes. Sellegipoolest korraldas Werling liturgiat pidulikult. Tema saksakeelseid jutlusi käisid meelsasti kuulamas luterlased, enamasti pidi aga jesuiit inimesi nende elupaikades üles otsima, sest neil oli vähem võimalust tema juurde tulla.

Alates aastast 1931 tulid teisedki jesuiidid ja kaputsiinid, ka orduõed, Eestisse. Profittlich sai 1931 apostlikuks administraatoriks, 1936. a lõpus peapiiskopiks Tallinnas. Gümnaasiumi jesuiidid ei avanud, see-eest oli hästi organiseeritud usuõpetus, mida täiendas lasteaed ja lastekodu, hiljem lisandus poiste internaat, mis oli Tallinnas üsnagi tunnustatud. Kiriku ajakirja "Kiriku Elu" lugesid parima usulise ajakirjana haritlased ja tellisid luteri teoloogiatudengid. Kuidas küll ajad on muutunud! Muidugi töid paatrid vana jesuiitide traditsiooni järgides ka näitemänge lavale. Selle võtsid üle Tartu kaputsiinid. Neil oli julgust veel 1940. a mais, mil sõja eelsaadikud juba mööda tänavaid käisid, tuua lavale operett "On's võimalik". Inimesed olevat mänginud imetlusväärse andumuse ja huumoriga!

Aasta hiljem, 14. juunil 1941 küüditasid venelased 15 000 eestlast, meessoost elanikkonna eliidi, Siberisse. Kaheksa päeva hiljem tungis Hitler Baltikumi. Viis päeva hiljem, 27. juunil 1941 vahistati Profittlich öösel ja küüditati samuti. Ta suri 8 kuud hiljem kurikuulsas Kirovi vanglas. Werling võttis üle apostliku administraatori ülesanded, kuni temagi 1945. a augustis, ühes tuhandete Eestlastega, saadeti asumisele töölaagrisse Uuralis. Seal haigestus ta raskelt, võttis 1954. a vastu laagrikomandandi pakkumise tagasi pöörduda. Koos jesuiidivend Kantskiga elas ta nüüd kunagises jesuiitide majas Esnal, aitas Tallinnas pihti vastu võtta ja alustas pühakirja tõlkimist eesti keelde. 22. veebruaril 1961 heitis ta hinge (samal päeval 19 aasta eest oli surnud ka Profittlich, mida Werling aga ei teadnud) ja maeti Tallinnas.

Võrreldes esimese perioodiga kulges jesuiitide töö teisel perioodil palju harmoonilisemalt luterlaste ja õigeusklike suhtes, palju rahulikumalt eestlaste suhtes, ilma gümnaasiumita isegi edukamalt, kui välja arvata paatrite püüd saavutada avalikku tunnustust. Ometi lõpetas sõda selgi korral nende töö. Seekord tabas mõnesid paatreid sama saatus nendega, kelle pärast nad olid maale tulnud. Werling võttis isegi vastu eesti kodakondsuse.

Hoopis teisiti kulgeb see aeg, mida hiljem võiks nimetada jesuiitide Eestis tegutsemise kolmandaks perioodiks. Alates 1991. a on Jeesuse Selts lubanud ühel liikmel peatöö kõrvalt Saksamaal ka Eestis tegutseda. Kuna see paater võib vaid mõned korrad aastas Eestis viibida, on tema hingehoiutöö saanud täiesti uue vormi: töö põhiraskus lasub eesti naistel ja meestel, kes on asutanud kolm eraalgatuslikku mittetulundusühingut, et oma äratundmise järgi jagada puudustkannatavatele inimestele eluksvajalikku. Kujunes kaks töö põhisuunda: intellektuaalne (haridustöö, ettekanded, katehees, vaimulikud harjutused, publikatsioonid – 40 raamatut!) ja sotsiaalne, karitatiivne töö (hooldamine vanade, üksikute, nälgivate eestlaste ja noorte naiste, abivajavate emade eest). Kolmandaks on põllumajanduse ülesehitamine haridusmaja ümber! Tööd organiseeritakse Johannes Esto keskusest, mis asub nagu ennistki Toomemäel. Katoliku kirikuga, nagu ka luterlaste ja õigeusklikega on meil vennalikud ja sõbralikud suhted. Ordu juhatus ja isegi jaapani kaasvennad toetavad siinset paatrit, kes kaasvendade Völckeri ja Werlingi kombel soovib siin maetud saada.

Täna mälestame eelkõige Johannes Estot jesuiitide Eestis tegutsemise esimesest perioodist. Ta suri deporteerituna Rootsi vanglas 14. juunil 1603. Eesti valitsus – võibolla oli isegi tollasel peaministril Mart Laaril selles oma osa – on just sellesama päeva, mil 338 aastat hiljem tuhandeid Eesti kodanikke Venemaale küüditati, kuulutanud rahvuslikuks leinapäevaks. Valitsus tõenäoliselt ei teadnudki, et neil on juba üks kõigi deporteeritute eestkostja, eesti jesuiit Johannes Esto.

Kuigi meie, jesuiidid, oleme oma töös Eestis teinud vigu, mida me, nagu näha, alles pika aja pärast tunnistame, võime siiski rahul olla sellega, et oleme eestlastega jaganud kannatust ja isegi surma. Et nende inimeste surm ei olnud asjatu ega viimane sõna, näitab seegi, et tähistame täna seda päeva.

Kasutatud kirjandus:

Vello Helk, Jesuiten in Dorpat (1583 – 1625). Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa, Odense University Press 1977

Richard Wehner SJ, Jesuiten im Norden. Zur Geschichte des Ordens in Schweden, I kd 1574 – 1879, Paderborn 1974

Christoph Wrembek SJ, Jesuiten in Estland 1923 bis 1961, Tartu 2002